

ють собою один з жанрів вторинної світової наукової літератури взагалі, який в XI ст. мав тривалу історію розвитку.

І досі дискусійною залишається вказівка на те, що «безпосереднім протографом Збірника 1073 р. є болгарський рукопис аналогічного або близького складу» [Левочкин, с.10], поготів, що болгарський протограф не зберігся.

Міркування І.В.Львовчкіна про ближчі чи віддаленіші за часом протографи підтримуються й у згадуваній статті до останнього факсимільного видання Збірника, де йому приписується статус перекладного твору: «Саме від змісту цієї рукописної пам'ятки слід вести історію *перекладної* (виділення наше. - М.П.) давньоруської літератури» [Жуковская, с. 32].

До цих фактів деякі з дослідників додають: текст, який на початку Збірника 1073 р. обрамлено візерунком і називається «Похвалою», містить ім'я Святослава, написане на стертому місці, де спочатку було, нібито, ім'я болгарського царя Сімеона [Левочкин, с. 10].

Не заперечуючи такого припущення, звернемо увагу на особливі східнослов'янські історичні умови того часу. Рік 1073, за свідченням Лаврентіївського літопису («Повѣсти временныхъ лѣтъ»), знаменний тим, що з великокнязівського київського престолу чернігівський князь Святослав вигнав свого старшого брата Ізяслава і сам переселився в Київ [Полн. собр. русск. летоп., стовп. 163].

Збірник 1073 р., за свідченням «Похвали», написаний на матеріалах великокнязівської бібліотеки, що була зібранням «многочьстныхъ бжествньныхъ книгъ всѣхъ», якими великий князь усі «своя полаты исполнь». Отже, коли Святослав зайняв київський престол, то, мабуть, і бібліотека дісталася йому.

Аналізований Збірник 1073 р., найімовірніше, міг писатися на замовлення або за розпорядженням Ізяслава, а можливо, й за задумом Ярослава Мудрого, бо накопичення матеріалу для такого твору навряд чи могло обмежуватися роком переходу Святослава в Київ. Оскільки Ізяслав князував на київському престолі цілих 19 років, то в «Похвалі» могло стиратися не ім'я Сімеона (ніби помилково переписане з болгарського протографа), а Ізяслава чи навіть Ярослава (конкретніше, тільки початкові літери: *Яро-* або *Ізя-*, бо друга частина всіх трьох імен повністю збігається).

У кінці першого рядка «Похвали» тепер маємо першу титловану основу імені Святослава - «*Сто...*». Звідси припущення, що укладач Збірника 1073 р. виправляв не ім'я Сімеона, яке складається з шістьох літер, а одне з імен великих київських князів - попередників Святослава. Якби слово *Святослав* було написано на місці стертого слова *Сімеон*, то воно було б стисненішим, ніж решта тексту «Похвали», адже кількість літер у цих словах різна.

Правдоподібніше, що честолюбний Святослав, зайнявши в 1073 р. київський престол і побачивши щойно завершений збірник та знайшовши в «Похвалі» ім'я якогось свого попередника, наказав укладачеві замінити його своїм. Це виправлення могло бути здійснене і з міркувань самого укладача - якнайточніше відобразити київські князівські зміни, що відбулися в 1073 р.

Викликає інтерес і такий факт: перший Збірник датується роком приходу Святослава на великокнязівський престол, а другий - роком його смерті (1076).

Наші спостереження переконують: жанр енциклопедії, до якого Л.Жуковська віднесла й Збірник 1073 р., не тільки дає змогу майже слово в слово повторювати наявне в попередніх енциклопедіях, а в багатьох випадках навіть вимагає не відступати від уже зафіксованого та сформульованого.

До того ж, довідниковий характер енциклопедії спонукає роз'яснювати нефахівцям життєво важливі досягнення первинної наукової літератури, що теж спричиняє повторення. Отже, «компіляцію з компіляцій» кваліфікуватимемо не як відсутність оригінальності в обох збірниках, а як одну з найвиразніших ознак енциклопедичності.

Якщо визнати, що ці збірники є енциклопедіями, то наступне завдання полягатиме у визначенні в них самого типу енциклопедичності. Згадаймо, що Л.Жуковська кваліфікує першу пам'ятку як «один із збірників». Значить, подібних збірників у XI ст. в східних слов'ян могло бути багато або хоча б кілька. Але про них публікації поки що відсутні. Дослідивши обидва твори, доповнюємо цю кваліфікацію таким уточненням: Збірник Святослава 1073 р. - не просто один із збірників, а перша книжка, що дійшла до наших часів з найдавнішої, і з самого початку задуманої як багатотомна, східнослов'янської енциклопедії.

Обидва збірники оформлені у вигляді книжок: перший складається з 266 аркушів, або 532 сторінок великого формату. В одній книжці тут об'єднано дві частини. «Сучасною наукою причина поділу книжки на дві частини не вияснена, хоч деяка відмінність у змісті кожної в якійсь мірі відчувається» [Жуковская, с. 36].

Пошук цієї причини привів до висновку, що в одній книжці Збірник 1073 р. об'єднує два томи. На початку обох томів вміщено по два фронтисписи, а після них - по одній текстовій заставці. Основний текст обох томів починається великим прекрасно виконаним ініціалом. Текст першого тому - ініціальною літерою А, текст другого - ініціальною літерою Б. Цікаво, що початок основного тексту Збірника 1076 р. позначається ініціалом Д. Між Б і Д відсутні літери В і Г, що викликає таке припущення: до часу підготовки Збірника 1076 р. могла бути написана ще одна (друга по порядку), теж двотомна книжка з багатотомної енциклопедії. Відомостей про неї в науці досі немає. А коли припустити, що така книжка існує, чи існувала, то Збірник 1076 р. міг би кваліфікуватися як третя книжка, а вся енциклопедія тоді мала б складатися щонайменше з 10-11 томів, або 5-6 книжок.

Збірник 1073 р. всі дослідники справедливо оцінюють як чистовий варіант. Збірник 1076 р. більше схожий на чернетку. Тут і композиційна структура тексту, і почерк, і навіть енциклопедичні статті, з яких складаються збірники, постатейне групування та текстове оформлення не відпрацьовані так, як у його попередника. Цілком можливо, що причина цього - смерть Святослава, з якою могла припинитися й робота над книжкою. Це один з аргументів того, що збірники не просто списувалися або перекладалися з якихось іншомовних писемних пам'яток, хоча такий факт частково міг бути. Для них спеціально добирався матеріал, який потім відповідно опрацьовувався. Можливо, Збірник 1076 р. відбиває один з підготовчих етапів чистового варіанта третьої енциклопедичної книжки.

Таке припущення підтверджується й змістом «Похвали», текстотворча функція якої нагадує коротку передмову до Збірника 1073 р. Сформульована в ній мета

створення пам'ятки звучить приблизно так: розтлумачити незрозумілі або малозрозумілі місця з численних книжок великокнязівської бібліотеки. В «Похвалі» підкреслюється, що укладач з усіх книжок довіреної йому для опрацювання бібліотеки позбирав і впорядкував у Збірнику не лише незрозумілі місця, а й їх тлумачення теоретиками свого часу. Автор висловлює надію, що збірник придасться князю Святославу у веденні колективних та індивідуальних повчальних розмов чи дискусій.

Текст збірників складається з виразно оформлених словниково-енциклопедичних статей, упорядкованих не за абеткою, а тематично. Принцип алфавітного впорядкування поширюється тільки на позначення томів.

У Збірнику 1073 р. як чистовому виділяються кілька рівнів тематичної класифікації. Найузагальненіша тематична класифікація енциклопедичних статей збігається з поділом книжки на томи. Зокрема, перший том присвячено тлумаченню основних теоретичних положень християнської віри взагалі, а другий - втіленню теорії в церковну практику й релігійні обряди. Томи розбиті на тематичні цикли (у першому - 16, у другому - 55). Озаглавлені вони питаннями, на які дається авторська відповідь-тлумачення.

Створюється враження, що відповіді належать винятково укладачеві Збірника. Після відповіді наводяться цитати, якими підкреслюється достовірність сказаного. Всі цитати паспортизовані. Їх бібліографічний аналіз показує, що часовий діапазон написання творів, використаних у Збірнику 1073 р. для цитування, досить великий - від V до X ст. н.е. З V ст. наводяться твори св. Василя, Григорія Богослова (або Богословця), Іоанна Златоустого (чи Златоуста) та ін. Велика кількість цитат-посилань на первісну наукову літературу - теж ознака енциклопедичності збірників.

У сучасних енциклопедіях цитуванню відповідають списки літератури, з якої читачеві рекомендується підбирати додаткові чи поглибленіші відомості. Розходження між цитатною формою посилання на літературу в збірниках та бібліографічною в сучасних енциклопедіях об'єктивно зумовлене. Зрозуміло, що в

XI ст. рукописи були здебільшого в одному примірнику, і користувалися ними одиниці. На сучасному етапі доступ до книжки відносно спростився, отже, відпала потреба вдаватися в енциклопедіях до широкого цитування.

Заголовки тематичних циклів у першому томі Збірника 1073 р. оформлені так: «Що є ознакою справжнього християнина?» «Скільки причин блуду і поганих снів у людей?» Цикли в другому томі формулюють питання конкретніше й ближче до життя: «Як зрозуміти висловлювання: «Той, чия справа погорить, зазнає шкоди, але сам збережеться, загартований вогнем?» або «Як розуміти, що знання викликають звеличуваність, а любов підносить на подвиг?» (арк. 168, стовп. г). Заголовкові питання до тематичних циклів часто сформульовані гостро й у дискусійному тоні.

Тематичні цикли в томах і енциклопедичні статті в циклах упорядковано в обох збірниках за семантичною спорідненістю. Семантично найсуттєвіше в циклі формулюється в авторській відповіді, яка є його стержнем і тісно пов'язана з заголовковим питанням. Цитовані статті розкривають, доповнюють та підтверджують окремі положення відповіді, тому семантична структура тематичного циклу здебільшого має вигляд розгалуженого дерева.

Авторські відповіді-тлумачення, як і цитати, оформлено в циклах окремими енциклопедичними статтями з заголовками. Статті в межах тематичного циклу, а цикли в межах тому пронумеровані. Цю нумерацію перенесено в «Зміст» книжки. У ньому та в основному тексті трапляються розходження в нумерації і циклів, і енциклопедичних статей.

Завершує Збірник Святослава 1073 р. текст, названий укладачем «Літописець». За змістом, способом оформлення і текстотворчою функцією він дуже близький до сучасних іменних покажчиків. «Літописець» займає трохи більше чотирьох сторінок і містить біографічні дані про осіб, які згадуються в основному тексті Збірника. Це ще одна ознака енциклопедичності, яка не тільки характеризувала аналізовані збірники XI ст., а й майже в незмінному вигляді дійшла в такого роду виданнях і до наших часів.

¹ Жуковская Л.П. Древние книги и писатели в Изборнике Святослава 1073 года // Изборник Святослава 1073 года: Научный аппарат факсим. изд. - М.: Книга, 1983. - С. 31-40.

² Изборник 1076 года / Издание подготовили Н.С.Голышенко, В.Ф.Дубровина, Н.Г.Демьянов, Г.Ф.Нефедов. - М.: Наука, 1965. - 1092 с.

³ Изборник Святослава 1073 года: Факсимильное издание. - М.: Книга, 1983. - 266 л.

⁴ Левочкин И.В. Изборник Святослава 1073 года - памятник

древнерусской культуры // Изборник Святослава 1073 года: Научный аппарат факсим. изд. - С. 9-15.

⁵ Veder W.R. Изборник 1076 года - компиляция из компиляций // IX Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений. - М.: Наука, 1983. - С. 443-444.

⁶ Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. - М.: Изд-во восточ. л-ры, 1962. - 580 с.

Геометричний орнамент-плетиво. Російська рукописна книга XV ст.

